

JAJCE

Početak septembra 1942:

U Peruu i Čileu osnovani odbori »Sloboda Jugoslavije«, koji su imali cilj da okupljaju napredne Jugoslavena i da materijalno, a i moralno pomažu NOB. Takvi odbori su narednih meseci osnovani među našim iseljenicima u Brazilu, Kolumbiji, Paragvaju i Boliviji.

Početak septembra:

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije izdao naredbu o obrazovanju pozadinskih vlasti na oslobođenoj teritoriji. Odredio je ustrojstvo i zadatke komandi područja, komandi mesta, partizanskih i seoskih straža.

Do kraja godine formirane su komande sledećih područja: bihaćkog, drvarskog, podgrmečkog, jajačkog, livanjskog, banij-skog, kordunaškog, ličkog, primorsko-goranskog, splitskog, bi-okovsko-neretvanskog, žumberačkog, psunjskog i papučko-krndijskog.

9. septembar:

Italijanska Vrhovna komanda uputila Višoj komandi »Slovenija – Dalmacija« (Supersoldi) direktivu za preduzimanje operacije u rejonu Mostara i susednim oblastima protiv partizanskih jedinica na tom području. Docnije je plan operacije proširen i na područje Imotski, Travnik, Mrkonjić-Grad, Glamoč.

10. septembar:

- Britanske trupe se iskrcale na Madagaskar.
- Nemačke i rumunske trupe zauzele Novorosijsk, poslednju značajniju pomorsku bazu sovjetske crnomorske flote.
- U Sušaku vođeni razgovori između komandanta italijanske 2. armije i komandanta četničkih snaga zapadne Bosne, Like i Dalmacije, pa je zaključeno da se četnicima odmah izda 3.000, a u oktobru još 9.000 pušaka.

12. septembar:

Otpočela bitka za Staljingrad (Volgograd).

13. septembar:

Stabilizovan front između nemačkih i sovjetskih snaga na Kavkazu.

16. septembar:

Predstavnik vlade SSSR-a ponudio poslaniku izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije u Moskvi da primi sovjetske posmatrače u štab Draže Mihailovića. Izbeglička vlada, znajući za saradnju četnika sa okupatorom, odbila je tu ponudu.

22. septembar:

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito uputio PK KPJ za Makedoniju direktivno pismo: obaveštava ga o odluci Komintern-e kojom se partijska organizacija u Makedoniji stavlja pod rukovodstvo KPJ i o upućivanju delegata CK KPJ u Makedoniju; ukratko se osvrće na razvoj NOB-a, ističe uspehe i stečena iskustva; daje uputstva o radu partijske organizacije na stvaranju oružanih formacija, o formiranju Glavnog štaba (formiran još u junu 1942. godine) i NO odbora, o učvršćivanju bratstva i jedinstva naroda, o primeni partizanske taktike ratovanja; ukazuje na potrebu da se partijska organizacija angažuje više u vojsci, ali da ne zanemari ni partijski rad na terenu, da pojača politički rad među bugarskim vojnicima itd.

25. septembar:

U Bosanskom Petrovcu otpočeo trodnevni I kongres lekara – partizana, uz prisustvo 48 delegata iz NOP i DV Jugoslavije i s terena.

U Mrkonjić Gradu deo Operativnog štaba je ostao mesec dana. Tu je pripreman napad na Jajce, a sve vreme tih priprema koordinirao je i defanzivnim i ofanzivnim operacijama grupe proleterskih i krajiških brigada prema Banjoj Luci. Štab je bio u jednoj strmoj ulici u kući porodice Travar. Ispod prozora velike sobe u kojoj sam radio tekao je potok Skela, koji utiče u uvek zamuljenu Balkanu, koja kad naplavi teče potpuno crna. Porodica Travar smestila se u tavanskim prostorijama, a nas su ostavili u prizemlju. Zajednički smo se hranili; naši borci su donosili hranu, a domaćica Grozda, kćer joj Milena i snaha Milja su nam spremale hranu i – hranili smo se izvrsno. Kad nas je Vlado Dediđer posetio u Travarevoj kući (sad je to Ulica 2. augusta, kućni broj 46), u svom istorijskom »Dnevniku« je zapisao:

»Kod Koste, ispred kuće potočić žubori... Pred pekaricom somuni, pečene lepinje. Mirnodopski život ...«

U dvorištu, zapravo u vrtu iza kuće, rasle su haršlame, fine, krupne, slatke trešnje. Strmina iza vrta zasađena je jabukama i šljivama, a bilo je i slatkih, žutih krušaka. Voća je bilo u izobilju. Majka Grozda nam je redovno o obedu na stol iznosila po krtolče – dva zrelih šljiva, crvenih jabuka i krušaka. Naši kuriri, a ponekad i mi iz štaba, pa i naši gosti (često su tu bili drugovi Moša Pijade, Vlado Zečević najčešće, pa Ivan Milutinović, a dolazio je i Đilas koji je uvek našao načina i razloga da se prepire s Milutinom i Mošom, na primer o »Majki Knežopoljiki«, koja po njemu nije imala nikakve vrednosti) uveče bi sedeli na klupici pod kruškama. Tada bi domaćinov sin Vojo, pre rata poreski činovnik i horovođa u mrkonjićgradskom zboru, a od nas zaposlen u ekonomatu Komande mesta, poveo pesmu, ponekad neku starinsku (»S onu stranu Jajca«), a češće neku našu, borbenu.

Lepo se živelo u Mrkonjiću, ali nekoliko kilometara severnije, prema Banjoj Luci, povazdan je tutnjilo i smrt je sve vreme bila prisutna.

Prvog dana boravka u Mrkonjiću, uveče 24. augusta, od Osmana mi je stiglo pismo: javljao je o odlasku u Vrhovni štab (»Bili smo u Vrhovnom štabu na vojnoj konferenciji«), Tito je tu konferenciju zakazao za 21. VIII kad su iz Glavnog štaba Hrvatske stigli Vlado Popović i Ivan Rukavina. Tada su u Glamoč bili pozvani Đuro i Osman. Poziv je poslao Arso Jovanović. »Na ovom sastanku potrebno je utvrditi saglasnost u daljim dejstvima. Zato neka drugovi prikupe sve podatke za takva dejstva i neka dođu sa konkretnim predlozima. Drug Košta neka ostane da rukovodi akcijom oko Mrkonjića.« Da su Osman i Đuro pozvani u Vrhovni štab, znao sam, ali da će se tada »utvrditi saglasnost u daljim dejstvima«, to nisam ni pomišljao. Između Đure, Osmana i mene nikad nije bilo sporova oko operacija, ali nikad nisu ništa preduzimali na svoju ruku: od prvog dogovora — vojna pitanja su bila meni prepuštena. Zbog toga sam se začudio kad sam primio Osmanovo pismo četiri stranice, delomično ćirilicom pisano, što je on sam pisao, a delimično latinicom, što je pisao Đuro):

»... Izložili smo detaljno našu vojnu situaciju... Složili smo se da naša vojna delatnost bude u dva pravca, kako bi se uspjelo razvući neprijateljske snage na širem terenu. Naše vojne akcije moraju velikim dijelom biti usmjerene u žitna područja, te smo s tim u vezi isticali djelovanje naše Druge brigade i potrebu spuštanja u područje Kozare ... Govorili smo o prnjavorskom i derventskom srezu bogatim žitom, kao i vojnički značaj dolaska pod Banju Luku. Drugovi iz Hrvatske su ukazivali na Bihać i Cazin, kao bazen koji je neprijatelj zasjeo između nas i njih, te o potrebi aktivnosti na tom području. Govorilo se o čišćenju Banije i Pounja, kao i o presjecanju veze između garnizona na Uni, o likvidaciji Cazina i jačoj blokadi Bihaća, kao i o eventualnoj likvidaciji poslije izvjesnog vremena i samog Bihaća...«

Budući da je tim savetovanjem rukovodio načelnik Vrhovnog štaba, a ne sam Vrhovni komandant, isticano je kako »odredi kao organizacione vojne forme treba da iščeznu«, jer »da je danas potrebno organizovati mobilne jedinice usmerene isključivo na operacije«. U prvi mah me taj podatak iz Osmanovog pisma zbunio. Tek po tome sam shvatio da sam Tito nije bio prisutan, jer Vrhovni komandant je meni u pismu od 16. augusta jasno izneo svoje shvatanje o potrebi formiranja brigada (»formira-

njem ljudstva u brigade, ono se i politički i vojnički mnogo brže uzdiže»), ali i neophodnost da zadržimo odredske formacije (»ne bi bilo zgodno da ispraznite sve teritorije odreda«): odredi su trebali iščezavati postupno, u budućnosti, a zasad su nam još bili potrebni.

Kad su Đuro i Osman razgovarali s drugom Titom, on im je naglasio da Treći odred treba i dalje ostati kako je do tada bio organizovan, a isto tako i Prvi.

Čini se da je Vrhovni komandant tek posle ovih razgovora, o čemu su mi pisali Osman i Đuro, odlučio da iskoristi prisustvo drugova iz Hrvatske i da održi jedno šire vojno-političko savetovanje. Zbog toga su pozvani i drugovi iz Štaba dalmatinske zone, štabovi proleterskih brigada i ja, da se nađemo u Glamoču 25. augusta. Tito je po mene poslao kola, pa sam krenuo zajedno s komandantom 2. proleterske Ljubom Đurićem.

Nisam bio u Glamoču otkako je tamo došao Vrhovni štab. Drug Tito i njegovi saradnici su se smestili na južnom ulazu u mesto, u dve vile (»Danica« i »Mileva«) u borovoj šumi blizu šumskog bistrog potoka Busija. Čim smo tamo stigli, stražari su nas uputili dublje u šumu Tisovac: drugovi su bili okupljeni oko druga Starog pred nekom vodenicom na Busiji, ispod kote 1026 na levoj i Rajana (1238) na desnoj obali.

Na savetovanju su bili svi poznati drugovi, i Arso, i Ranković, i Đilas, i Žujović, i Orović, i Milutin, i Moša, i Pavle Ilić. Od Španaca, pred mlinom na Busiji su 25. augusta bili Peko Dapčević, Koča Popović, Ivan Rukavina, Vlado Popović, Gojko Nikoliš i ja. Zatim: Mitar Bakić, Fičo Kljajić, Vicko Krstulović, Ivica Kukoč ... Posebno me obradovao susret s Kočom Popovićem, o kojem se sve vreme od dolaska proletera u Krajinu u mom društvu pričalo, ali još nije bilo prilike da se vidimo. Koča je od onih izuzetnih ličnosti, koje ulivaju posebno poštovanje. Njegovu misao je uvek trebalo ceniti, pa i kad je u prvi mah naoko neprihvatljiva, o njoj je valjalo dobro i temeljito promisliti. Nije se zaletao, ali nije bio ni neodlučan. Svakako, uz Peka Dapčevića, on je razložno postao naš najslavniji komandant. Rukavina je takođe zavređivao najveće poštovanje, ali to je već bio potpuno drugačiji karakter i teško je bilo prodreti u tok njegovih misli. Od prisutnih »političkih rukovodilaca«, od onih koji će postati ili su već bili komesari, najbliskiji mi je bio Vlado Popo-

vic i kad nepunu godinu posle susreta na Busiji sticajem okolnosti dođe u moj štab, za komesara, bit ću i počašćen i obradovan: takvi komesari se retko rađaju.

Drugovi iz Dalmacije, Vicko i Ivica, odmah posle savetovanja su pisali da je »konferencija pri Vrhovnom štabu donijela značajne odluke za dalji razvitak naše borbe... Tu su udareni temelji stvaranja jedinstvene vojske, čija će borba i aktivnost pod jedinstvenim rukovodstvom biti usmjerena u pravcu općih, a ne lokalnih interesa. Odluka o postepenom likvidiranju odreda, kao osnovnih borbenih jedinica, koji su bili vezani za svoj uski teritorij i u borbi rukovođeni uglavnom lokalnim interesima, na udarne brigade, najznačajnije je ...«

Mi, u Krajini, još na Cincaru smo, kao što sam već pisao, dogovorili s drugom Titom plan prerastanja odreda u brigade. Konačno, taj proces je na inicijativu druga Tita iskazan u direktivama iz Foče, otpočeo još ranije, u proleće, stvaranjem pokretnih bataljona i, potom, u maju stvaranjem 1. krajiške udarne brigade. Ali uz mobilne jedinice i dalje smo zadržali teritorijalne.

što se operacija tiče — njih je trebalo nastaviti po već stvorenim planovima. Tito je od nas na Cincaru tražio da dejstva prenesemo u dolinu Sane, prema Mrkonjiću i Manjači — na jednoj, i prema Bosanskom Grahovu — na drugoj strani, jugozapadnoj strani. Sad je samo trebalo tako produžiti, još u bliskijoj suradnji s proleterskim jedinicama i jedinicama Glavnog štaba Hrvatske. Imali smo tri brigade i šest odreda, a već je sve bilo spremno da odmah osnujemo i Četvrtu i Petu brigadu — jednu na terenu Petog, a drugu na terenu II, kozaračkog odreda, koji je u julskoj ofanzivi strahovito iskrvario (oko 1.700 boraca izbačenih iz stroja).

Tito je 25. augusta pohvalio Operativni štab za brzo i uspešno sprovođenje zadataka koje smo dobili na Cincaru. Hvaleći nas, bio je dobro raspoložen, ali i precizan u zahtevima za nove akcije.

Osnovno što je drug Tito od mene tražio na savetovanju pred vodenicom na Busiji kod Glamoča bilo je — oslobođenje Jajca. Drug Tito je očekivao da ćemo to uraditi, najdalje »do 10. septembra«. Tako sam i obećao, ne sluteći da narednih dana neće na frontu prema Banjoj Luci biti sna ni mira. Nemci su, naime, s ustašama i četnicima,

pokušali prodreti u Mrkonjić i povezati se s odsečenim Jajcem.

Već 26. augusta, kad sam se vratio u svoj štab, postalo mi je jasno da je neprijatelj preduzeo ofanzivu. Osim Drenovićevih četnika i ustaško-domobranskih snaga, »u rejonu Banja Luka, u borbi protiv partizana, pod njemačku komandu stavile su se još neke grupe četnika«, javljalo je Kašeovo poslanstvo iz Zagreba Ribentropovom ministarstvu 5. septembra. Više nedelja su vođene danonoćne krvave borbe.

Mene je tih dana srce vuklo u Jajce, da ispunim Titovu zapovest, a morao sam jake snage držati na banjalučkom sektoru zbog nemačkih nadiranja. Kako smo Nemce do 3. septembra uspeali suzbiti, ali ne i sasvim odbaciti, odlučio sam – i o tome odmah obavestio druga Tita – da sve raspoložive snage pošaljem u napad na četničke bande i da ih odbacimo iz Surjana, Marčeta, Lazičića, Lokvara i Gornjeg Ratkova. Zamislio sam da ta akcija bude munjevito izvedena, kako bih sve te snage s fronta prema Manjači bacio na Jajce.

U Mrkonjiću sam 1. septembra održao sastanak sa štabovima svih brigada i odreda. Tada smo zaključili da najdalje za četiri dana izvedemo napad na Jajce. Ali kako se zbog pojačanog pritiska neprijatelja sve nije odvijalo po našim planovima, akciju sam morao odgoditi. Drug Tito je sve to vreme u stalnim vezama s mojim štabom. O savetovanju u Mrkonjiću sam ga obavestio 4. septembra i javio mu o brzom čišćenju Manjače, kako bismo mogli uskoro napasti Jajce.

Naše operacije u dolinama Sane i Vrbasa neobično su zabrinule i lokalne i više neprijateljske štabove. Naročito je četnike zahvatila panika. Osipanje, koje je počelo u Drenovićevim bataljonima, predo se i na ostale četničke trupe. Četnici nam se sami nikad nisu mogli suprotstaviti, a sad pogotovo. Odvojeni od Italijana, mogli su možda nešto učiniti samo u najsvesrdnijoj saradnji s nemačkim snagama i sa ustašama. Rade Radić, komandant Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda (formiran u Grapskoj na Trebavi 2. jula), slao je Vukašina Marčetića i Jovu Mišića posle našeg ulaska u Mrkonjić na pregovore s komandantom nemačke 714. divizije, kako bi organizovali zajednički front severno od Mrkonjića. Iz Dobrnje, na putu Banja Luka – Sitnica, gde je krajem augusta

bio Radićev štab, pisao je svojim savetnicima da su se ustaše usprotivili nemačkoj pomoći u oružju (»General Brozović poslao je, po dva nemačka oficira, pismo nemačkom komandantu, koji je u Kadinoj Vodi, da nam se ne da municija, pošto smo već dobili ogromne količine i da mi, traženjem municije, samo stvaramo sebi rezerve za 'onaj naš dan' – kako to oni kažu«), ali Nemcima je u onoj situaciji četnička pomoć bila neophodna i, piše 31. augusta Rade Radić, »uspeli smo i Hrvati će morati da pošalju municiju za 2000 četnika i sva automatska oružja i bacače«. Četnici su procenjivali da im »Nemci poklanjaju momentalno više pažnje nego Hrvatima«.

Nemačka komanda je ispravno procenila da je sve što je u junu i julu borbena grupa »Zapadna Bosna« činila na Kozari bilo uzaludno: partizanske snage su uvećane, a ne razbijene. I Banja Luka i Jajce su bili na udaru, a oba grada su bila presudna za nemačke planove. Više nije ugrožena samo italijanska, nego i nemačka okupaciona zona. Štabovi 714. divizije (banjalučko operativno područje) i 718. divizije (Jajce) istovremeno su preduzimali mere da spreče naš prodor u ta mesta. Budući da su sve jedinice 718. divizije i 3. domobranskog korpusa (jedinice pod komandom zloglasnih ustaških pukovnika Jure Francetića i Franje Šimića) bile angažovane u borbama oko Kupresa i u dolini Vrbasa, jedina im je nada bila da će jedinice 714. divizije s ustašama i četnicima, napadajući od Banje Luke, razbiti naše snage oko Mrkonjić Grada.

Zaista, komandant 714. divizije je intervenirao odmah posle našeg ulaska u Mrkonjić. Prihvatajući mišljenje komandanta Banjalučkog zdruga o opasnosti da i sama Banja Luka »u jednom naletu bude zauzeta«, general Fridrih Štal je još 24. augusta naredio majoru Putlicu, jednom od komandanata svojih bataljona, da se preko Zmijanja probije na jug, pomogne u spašavanju mrkonjićgradske posade i odbaci naše snage dalje od nemačke okupacione zone.

Dok se nemačka motorizirana kolona probijala preko Zmijanja, mi smo bili na savetovanju u Glamoču. Bili smo se definitivno opredelili za napad na Jajce, pa zbog toga i nisam na banjalučki pravac uputio ni jednu od tri brigade raspoređene u Mrkonjiću i oko Mrkonjića (Prva krajiška i proleterske – Druga i Treća). Istina, 25. i u noći 25. i 26. augusta, kad se u Mrkonjiću saznalo za snažni nalet Nemaca od Banje Luke prema Ratkovu, mogli su

naši drugovi u Mrkonjiću i samoinicijativno proceniti potrebu rokiranja barem nekih bataljona na taj pravac, ali to nije učinjeno. Konačno, to Druga brigada nije ni tražila. Vrativši se 26. augusta u Mrkonjić, zatekao sam u Štabu kurira Ratka Martinovića, koji nam je pisao da su bataljoni Druge brigade »obuhvatnim manevrom i jurišom« 24. augusta oslobodile Sitnicu (»ostavili su iza sebe kazane, kape, fišeklije, cipele i ostale stvari«), a »u samu zoru 25. augusta izbile na položaje prema Bunarevima, gdje se sudaraju sa neprijateljem koji je pošao iz Banje Luke ka Mrkonjiću«. Nemačke jedinice majora Putlica su nadirale u 40 kamiona i 5 tenkova štice avionima. »U prvom sudaru uništeno je protivtenkovskim topom 3 tenka, 2 kamiona i luksuzni auto, oborena su 2 aviona, ubijeno preko 100 neprijateljskih vojnika sa bacačima i puškama«. Sutradan je položaje 2. brigade stalno bombardiralo desetak aviona, a tako je bilo svih narednih dana. U tri navrata Nemci su izbili sve do Sitnice, ali su u protivjurišima odbacivani do Kadine Vode.

Posle prvog prodora Nemaca do Sitnice, 26. augusta, postalo mi je jasno da naše položaje moram pojačati. Prema selu Stričićima sam poslao Prvu krajišku i Ratko Marušić je svoje bataljone u zoru 27. augusta već rasporedio na Trijebovu, ali kako tu nije bilo neprijatelja krenuli su dalje u smeru severozapada, istočno od komunikacije Kadina Voda – Sitnica. Putlicu je to bilo dovoljno upozorenje da se odmah povuče iz Sitnice u Kadinu Vodu, ali nismo mu dali da predahne, nego smo zahtevali od Prve i Druge krajiške da izbiju sve do Kola, kako bi »izazvali neprijatelja na jaču reakciju, potpali pod njegovu vatru i privezali se za njega«. Prvoj brigadi sam 29. augusta naredio da zauzme Kadinu Vodu i Šljivno težeći »da sa svojim snagama iziđe do Bronzanog Majdana i time prekine vezu Sana – Banja Luka«. Druga je takođe usmerena prema Banjoj Luci, a Druga proleterska, zaposevši položaje Lokvari – Dujakovci, trebalo je da »onemogućava četničkim grupicama da zalaze za leđa krajiškim brigadama«. Treća sandžačka je dobila političke zadatke: rad s narodom, a Treći odred vrši demonstrativne napade prema Jajcu. Tita sam 29. augusta obavestio da je »neprijatelj pokušao iz Sanskog Mosta i Vrhpolja da prodre prema Ključu, ali je odbačen uz znatne gubitke«. Ocenjivao sam da je »taj prodor trebao da sigurno koordinira s neprijateljskom kolonom koja je potučena kod Sitnice«.

Prema Ključu sam, radi pojačanja, poslao 3 čete bataljona »Soko«. Nama je dolina Sane bila dragocena i nika~ko je pre nego se pokupi ljetina nismo smeli izgubiti. Tih dana na oranicama oko Sane i Sanice radilo je 3230 radnika (žetva, vršidba i prevoz žita). Oko 300 kola i 160 tovarnih konja prevozilo je 29. augusta žito s neprijateljskih imanja. Upravo 29. augusta naš intendant Bačkonja mi je pisao o prodoru neprijatelja iz Vrhpolja do Krasulja (28. augusta), »gde smo se mi nalazili sa 3 vršaće mašine i 1200 radnika i 100 kola. Mi smo na vreme povukli svu radnu snagu i mašine, tako i žito koga se zateklo oko 15.000 kg. Hitno smo sašili od platna vreće i sve žito povukli na Bravsko ... Neprijatelj je odmah uveče pobjegao, a mi smo nastavili rad... Na sektoru Prvog odreda ima 250 žetelaca i 50 kola žita, gotovog 40.000 kilograma. Na sektoru Petog odreda ima 1200 radnika, 100 kola žita, 80 tovarnih konja, a žita 170.000 kilograma. Na terenu Trećeg odreda radnika 530, kola 50, samarnih konja 80, a žita 35.000 kilograma. Rad ide prilično, samo bi bilo potrebno da se dađe vojničko pojačanje na ovom sektoru. Pošto ima još velika količina žita, graha, a tako i povrća i voća, želio bih, da kad pođeš u Operativni štab svratiš ovamo, ~~da sazovemo zbor, jer bi i radnici željeli vas vidjeti.~~«

Dragi Mažaru sam naredio da angažuje sve, ne samo svoje borce: žetva je morala biti spašena. Ali čvrsti položaji prema Vrhpolju bili su nam neophodni i zbog planiranog napada na Jajce. Ja sam, naime, još verovao da ćemo mi prvih dana septembra moći da napadnemo staru Hrvojevu prestonicu. Zbog toga sam Dragu zamolio da jednu od svojih četa pošalje na cestu Banja Luka — Krupa — Jajce (rušenje i zaprečavanje), a od Milorada Mijatovića sam tražio da Prvi odred »stupi u vezu sa štabom Šestog odreda i da preduzmete akcije u Sanskoj dolini na manja neprijateljska uporišta koja ste u stanju da likvidirate«, jer smo želeli zbuniti neprijatelja i ne dati mu »da se pribere i da započne sa napadima u cilju pomaganja svojim snagama od Banje Luke«. Imao sam na umu još jedan manevar, kojim je trebalo odvući pažnju i od Banje Luke i od Jajca: prodor u Pounje i prepad na Cazin. Taj zadatak je bio namenjen Trećoj brigadi, kojom je komandovao donedavni komandant Petog odreda, moj drug iz podoficirske škole u Bileći, Nikola Karanović. I Karanoviću i Mijatoviću sam pisao da će ta akcija »imati većeg značaja za operacije u Krajini«.

Manjača je krajem augusta postala jednako interesantna neprijatelju kao i nama. I oni posle 28. augusta dovlače u rejon Kadine Vode sveže snage. Stigla je još jedna četa tenkova i baterija topova, a privučene su i sve raspoložive četničke jedinice, sad pod neposrednom komandom majora Putlica. Četnici su u ovom napadu dobili od nemačke komande prioritetan zadatak: da ovladaju Zmijanjem potiskujući naše jedinice s dominantnih položaja uz drum i tako otvore put tenkovima i kamionima grupe Putlic.

Nemačko-četnički napad je počeo u zoru Ij[^].-ijaurtrii»* Naše su čete bile u ofanzivnom rasporedu 1 nisu očekivale tako silovit udar. U prvi mah su sve naše jedinice uzmakle, ali popodne su se redovi sredili i četnici su zaustavljeni na svim pravcima. Od Vrbasa do Trijebova rasporedili smo delove Druge proletherske, dalje prema zapadu, od Trijebova do Sladojevića bila je Prva krajiška, a ispred Sitnice (Grabež — Dobro Polje — Dubica) Druga krajiška.

Izveštaji s Manjače su me zabrinuli. A Tito mi je upravo poslao pozdrave: »Drugu Kostu. Čestitamo na uspešno izvedenim operacijama na području Mrkonjić Grad — Banja Luka — Sanski Most.« Čini se da onih nekoliko kratkih izveštaja o položajima na Manjači nije bilo tako jasno napisano, da bi se shvatilo kakva nam opasnost pretila od Banja Luke. Jer naš raspored na Manjači drugovi u Vrhovnom štabu su shvatili kao držanje krutih frontova. Tito je pisao (30. augusta, 12 sati):

»Po našem mišljenju likvidacija Jajca predstavlja pitanje od prvorazredne važnosti:

— dobili bismo plen u oružju i fabriku za izradu municije;

— mi bismo dobili slobodu manevra preko Vrbasa, gde bismo dobili ratni plen, dosta žita i proširili svoju slobodnu teritoriju, te bi i operacije dobile veću sigurnost;

— lako bismo otsekli Donji Vakuf, Bugojno i Kupres i sva ta tri ustaška centra bi pali relativno lako;

— najzad, akcijom ka Travniku bismo sačuvali našu slobodnu teritoriju ka Livnu, koje predstavlja uporište za dalmatinske partizane.«

Tito je bio jasan i u zahtevu, pa čak i u tome kako da operaciju izvedemo. Sve je on to napisao na nekoliko stranica. Napad na Jajce je vezao uz akcije drugih snaga

Vrhovnog štaba. Od mene niko ne bi bio sretniji da sam u mogućnosti odmah izvršiti Titovu zamisao, ali to nika-ko nije bilo moguće, dok nam neprijatelj jaši na leđima. Bila je samo jedna mogućnost: što pre odbaciti neprijatelja daleko na sever od Mrkonjića, a onda sve snage baciti na Jajce.

Popodne 31. augusta naredio sam komandantima i komesarima Prve krajiške, Druge proleterske, Druge krajiške i Treće proleterske da se okupe u Operativnom štabu u Mrkonjiću rano ujutro 1. septembra. Na sastanku su bili Ivica Marušić Ratko, Ilija Materić, Ljubodrag Đurić i Aleksa Dežović, koji je zamenio Milinka Kušića, Ratko Martinović i Niko Jurinčić, te Vladimir Knežević i Velimir Jakić. Osnovno je bilo da ih obavestim o Titovu zahtevu za oslobodjenje Jajca: »Tu akciju trebalo bi izvršiti najdalje do 10. septembra. Prema tome ova uputstva shvatite kao direktive za vaš rad. Vi nam u vezi s tim podnesite vaše mišljenje, predloge i eventualne zahteve... «

Drugovi su prihvatili moj stav:

— Jajce je moguće i napasti i osloboditi, kad odbacimo bande s Manjače!

Udar na sever trebalo je da počne 3. septembra. Do tada je bilo moguće izvršiti koncentraciju svih snaga, obezbediti veze, održati političke sastanke u svim četama ... Izložio sam plan po kojem je četnike trebalo odbaciti iz Surjana, Marčeta, Lazičića, Lokvara i Gornjeg Ratkova. »Akcija mora biti munjevita, da bi jedinice pravovremeno bile pred Jajcem.« U napadu na Manjaču sudeluju tri brigade; Treća sandžačka i delovi Trećeg odreda obezbeđuju Mrkonjić, a dva bataljona Šestog odreda i neke čete Prvog odreda drže položaje oko Vrhpolja.

Posle dogovora u Operativnom štabu, otišao sam na položaje kod Ratkova. U selu Babići, kod Gornjeg Ratkova, popodne 1. augusta fotografisali smo se ispred štaba Druge brigade. Na toj fotografiji je i komandant Prve brigade: naša jedina zajednička fotografija. Sutradan, 2. septembra u 5 časova je smrtno ranjen. To se dogodilo u Delijićima, 4,5 kilometra severno od Sitnice, gde je bio štab Prve brigade. Neprijateljski avion je na štab bacio nekoliko bombi, očito najpotpunije upućen u kojoj kući je rukovodstvo: četnički doušnici su sve javljali neprijatelju. O tome smo odmah obavestili i Vrhovnog komandanta, a dva dana kasnije, 4. septembra, pisao sam mu — ogorčen — nešto duže pismo:

»... Ranjeno je 18 drugova, a poginulo je troje. Među ranjenima je i komandant brigade, politički komesar, zamjenik političkog komesara i drugarica Beška... «

U tom pismu sam Vrhovnog komandanta obavestio i o našoj prvoseptembarskoj odluci da četnicima »zadamo jedan snažan udarac i time izazovemo kod njih demoralizaciju«, ali – u ogorčenju zbog žrtava u Delijićima – bio sam odlučio »da moramo preduzeti oštrije represalije prema četiri četnička sela koja se nalaze usred šume Manjače i služe četničkim bandama kao ekonomska baza«. Svi naši drugovi su bili ogorčeni. Osman i Slavko su, na primer, tih dana iz Lušci Palanke šoši i drugim Kozarčanima pisali teške optužbe protiv četničkih sela na Zmijanju:

».. Četnici Drenović, Azarić, Marčetić, Tešanović i ostali organizovali su front zajedno sa Nijemcima protiv nas. U prvi mah mislili smo da postupimo što opreznije sa četnicima i selima zaraženim četničkom propagandom, kako bi ih politički neutralisali, a to sve u cilju našeg prodiranja prema Banjoj Luci. Međutim neće moći ići tako. Četnici imaju utjecaja na mase tog kraja kojima godi oportunistička politika četnika, politika mirovanja, politika trgovanja sa gradom. Sve to od njih čini, pored velikosrpske orijentacije, poslušne slugе četnika, i zato Drenović poslije zauzeća Mrkonjića sa naše strane uspijeva pobjeći i prevesti 150 ustaša do Banje Luke, a da ga nitko od seljaka ne napadne. Ni Pljeva, ni Drenovićev sektor nisu zločinačkije nastrojeni od Manjače u kojoj je djelovao Azarić, Marčetić, Lazić i ostali. Mi ćemo izgleda morati promijeniti stav prema tim četnicima, a i njihovim selima, i ako ništa ne pomogne, sve te otrovne špijunske porodice otjerati prema Banjoj Luci, pa eto im ustaša, neka s njima žive. Mi smo se pokazali kao ljudi, mi smo nastupali mirno i pošteno, naši vojnici nisu htjeli ni šljive uzabrati bez pitanja, a ako neće te hulje i ta zatucana masa tako, mi ćemo po njima muški udariti ... «

O tome kako smo mi postupali sa žiteljima Zmijanja, postoje i četnički izvještaji. »Sa stanovništvom postupaju najljepše« – pisali su četnički komandanti o nama, »tako da plaćaju sve, govoreći da oni nisu četnički banditi koji pljačkaju... «

Uz pismo o zločinu u Delijićima i zamisli da izvršimo represalije u četiri doušnička sela, koja »služe četničkim

bandama kao ekonomska baza«, drugu Titu sam poslao i "Haptenje Rf četnički dokument: što se na Manjači priča o ponašanju naših boraca. O tome sam s drugom Titom, - uoči njegovog odlaska iz Glamoča na Mliništa, i usmeno razgovarao. A on dugo šuti, pomno me motri. Na moje pismo ništa nije odgovorio, pa nestrpljivo čekam reakciju.

Progovorivši, Vrhovni komandant je pitao:

– Dadoše li ti Mitar i Peko Bilten Četvrtе proleterske?

Dakako, imao sam ga. Tito kaže:

– Čitaj! I zapamti: mi nismo nikakva osvetnička horda. Mi smo narodna vojska. Mi ne možemo ratovati protiv naroda. Ratujemo samo protiv izdaje... – I onda I me još jednom podsetio da pročitam njegov govor Četvr-I, toj crnogorskoj održan proletoš kod sela Ljubine: **II**

»Sada je u borbama za oslobođenje, prvi put u historiji Jugoslavije, kršteno oružano jedinstvo svih naših naroda. Petokolonaši su uvijek sijali sjeme razdora među narodima ove zemlje, a danas ga siju više nego ikad – da bi nas lakše uništili. Mi ćemo biti sijači bratstva među narodima. Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kad budemo dolazili u dodir s ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas još nisu vidjeli na djelu i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem pokazati da ste vojska novoga kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razviti zastavu slobode i u krajevima koji je još nisu razvili...«

Razumije se, našim jedinicama sam naredio:

– Akciju ubrzati. Odnos prema narodu kao i dosad. Narod mora biti uz nas – sad ili sutra!

Od 25. augusta do 19. septembra po putevima, prodolinama, čukama i rasutim selima Zmijanja neprestano su vođene teške borbe. Niko Jurinčić i Ratko Martinović su mi javljali da je napad nemačke artiljerije i avijacije takav, da se satima ne može ni reč razabrati. »Ima boraca koji su potpuno ogluvili, a neki su pomalo skrenuli s pameti od artiljerije i bombardovanja.« Kombinovana nemačka grupacija, na svim pravcima pojačana četnicima, sve je poduzela da nas baci sa Zmijanja. U Vrhovnom štabu, čini se, nisu tih dana potpuno procenjivali koliko je važno da se održimo na Manjači i na južnim prilazima Banjoj Luci. Načelnik Vrhovnog štaba je prvih dana septembra još uveren da će se »u vremenu od 5. do 7. septembra izvesti napad na Jajce sa tamo koncentrisanim jedinicama«. Čak smo i mi u Mrkonjić Gradu, gde smo organizovali pozadinu uz pomoć partijske organizacije i drugova iz Vrhovnog štaba (Vlado Zečević piše Titu 2. septembra: »U Mrkonjić Gradu ... održan je zakazani zbor. Na zboru je bilo prisutnih oko 500–600; govornici su: predsednik zbora, komandant mesta Milan Golubović (seljak); Šaćir Maslić, Musliman, meštanin (kovač), partizan i partijac; pop Vlado; drug Milan (Perković, radnik), u ime omladine; drugarica Ljubinka Milosavljević, u ime žena; drug Slobodan Penezić Krcun u ime KPJ ...«) i posle pogibije drugova iz štaba 1. krajiške verovali da ćemo brzo slomiti neprijatelja na Zmijanju i uskoro napasti Jajce, samo će »predviđena akcija biti odložena za dva-tri dana«. Tada još nije bilo nervoze zbog odgađanja dogovorene operacije. I Arso, koji je najviše insistirao na brzom udaru na Jajce, 4. septembra mi je pisao – verovatno u dogovoru s drugom Titom – da se slaže s našim planom (odbaciti neprijatelja prema Banjoj Luci). Pisao je – misleći na zonu Zmijanja – da je »to njihovo uporište potrebno potpuno onemogućiti i uništiti«. U Vrhovnom štabu su tada, početkom septembra, računali da ćemo, »posle uspešne likvidacije Jajca«, verovatno »uputiti jače snage na sektor između Vrbasa i Bosne«. »Naravno«, pisao je

Arso kasno uveče 4. septembra, »i tom akcijom vi ćete rukovoditi«.

Između Mrkonjića i Glamoča smo organizovali stalnu vezu. Kuriri su imali motorbicikle, a često su na tom pravcu saobraćali i štapski automobili. I Vrhovni štab i mi smo želeli da budemo u što tešnjoj vezi. Na slobodnoj teritoriji Krajine tih dana se takođe radilo i na uspostavljanju železničkog saobraćaja. Po zahtevu Vrhovnog komandanta, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko, pisao mi je kako treba »da osposobimo prugu Mliništa – Srnetica – Drvar i Srnetica – Grmeč, pomoću koje možemo lako i brzo prevesti sve zalihe hrane u planine i decentralisati se«. Osim toga, Tito je smatrao da ćemo uz prugu »na podesnim mestima« smestiti »i bolnice i sve ostalo što nam je potrebno«. Prugom, pisao mi je Veljko, i »autobusnim saobraćajem na liniji Mrkonjić – Glamoč – Livno, kao i telefonskim vezama na istim linijama postizemo brzu i sigurnu vezu sa našim jedinicama i štabovima na oslobođenoj teritoriji«. Tito je, u vezi s osposobljavanjem železničkog saobraćaja, odlučio da svoj uži štab smesti u Mliništima, »gde bi se i štamparija smestila« i tako bi tu »na neki način stvorili središte komandnog i saobraćajnog aparata«.

Tito je zbog svega toga k meni poslao Vladimira Smirnova Volođu, iskusnog inženjera, koji je već tada počeo organizovati naše prve inženjerijske jedinice. Volođa je k nama stigao 1. septembra, upravo u trenu kad sam se spremao da izađem na položaje Prve i Druge brigade na Zmijanju. Hteo je da nam se priključi:

– Nisam, veli, već danima omirisao barut...

Ratko Martinović, njegov stari znanac još iz borbi u Srbiji, prisno ga je zagrlio:

– Idemo, gore kod nas ima baruta toliko da 'ćeš mu, ostaneš li živ, miris osećati čitav život.

Za uspostavljanje saobraćajnih veza, Vrhovni štab mi je pisao: »Možeš koristiti i druga Volođu, inženjera pri VŠ« i uz to nalog: »Ti bi za ostvarenje ove veze imao da učiniš sledeće:

Da organizuješ osposobljenje ove železničke linije pomoću dveju lokomotiva, koje se brzo mogu opraviti (jedna od 100 tona, a druga od 60 tona). Njima nedostaju neki sitni delovi armature ...

Da prikupiš drvodelje da izrade barake u blizini železničke stanice Mlinište za Starog, štampariju i prатnju...»

Franju Kluza, koji je u našem Štabu rukovodio tehničkom službom, i još nekoliko drugova smo dali na raspolaganje Volodi naredivši im da što pre uspostave železnički saobraćaj, koji bi trebao biti što redovniji, kao i autobusni. Za opravku lokomotiva nije bilo većih problema: znali smo da naše grmečke radionice to mogu brzo urediti. Sve je to počelo funkcionisati za ciglih desetak dana, tako da je drug Tito već 14. septembra mogao sa svojim užim štabom i prатnjom preći na Mliništa. Samo za štampariju tamo nismo obezbedili smeštaj: prihvaćen je predlog da štamparija bude smeštena pod Grmečom u selu Drinići.

Dok su ti poslovi obavljani (pozadina je funkcionisala izvanredno), mi smo bili zaokupljeni borbama na Zmijanju. Izišavši na položaje kod Ratkova, ponovo sam – odlučivši da unekoliko menjamo prvoseptembarski plan – sazvao savetovanje štabova brigada. Tada sam postavio privremeni štab Prve krajiške (Tito se složio da takav i ostane): za komandanta je postavljen dotadašnji rukovodilac politodela Milinko Kušić, koji je ispoljio izvanredne komandantske osobine, a uz to je bio i prekaljeni komunist (za kratko vreme postao je u čitavoj brigadi omiljen), a Vojo Todorović je ostao zamenik komandanta. Umesto ranjenog Materića, dužnost politkoma smo privremeno poverili Svetku Kačaru, a nešto kasnije je na to mesto postavljen Mladen Marin.

Dogovoreno je da sve tri brigade, raspoređene na Zmijanju, krenu u napad u jutro 4. septembra. Druga krajiška je trebala nastupati frontalno (s dva bataljona), uz cestu, a Kušić i Đurić su dobili naređenje da sa svojim brigadama ojačanim bataljonom Druge krajiške i Penićevom Manjačkom četom prodru padinama Manjače, iznad leve obale Vrbasa, u neprijateljsku pozadinu u rejonu Kadine Vode, Stričića i Lokvara.

Istovremeno su i nemački komandanti pripremali napad. Ustaški komandant u Banjoj Luci, general Brozović, Štalu je predložio da za taj napad izvuče iz Prijedora, Sanskog Mosta i s Kozare tri nemačka bataljona, ali to komandant 714. divizije nije mogao odobriti: Sansku dolinu nije smeo ostaviti nezaštićenu, jer je viša komanda od nje ga uporno tražila da se ljubijski bazen svakako održi. Brozović, nezadovoljan, pisao je svom »stožeru« kako »nemač-

ko zapovjedništvo nije u tempu događaja«, da »suviše sporo reagira«. Štal je početkom septembra još jednom pojačao Putlicovu grupu samo sa snagama iz Banje Luke i Slavonije: poslao im je četu inženjera, još jednu četvu iz 202. oklopnog puka i bateriju 661. divizionu.

Nemački udar je počeo pre našega, 3. septembra, ali Nemci s četnicima i domobranima ništa značajno nisu uradili. A 4. septembra smo i mi počeli ostvarivati naš dogovor, iako je neprijatelj sve položaje (naročito na pravcu Druge krajiške) tukao artiljerijom i avijacijom. Samo avioni, dolećući u više navrata, na sektoru Druge brigade toga jutra bacaju 600 bombi. Tenkovi su nastupili posle avijacije i artiljerije. Nemci su s domobranima oko podne izbili u Sitnicu. Mesto je toga dana četiri puta prelazilo iz ruku u ruke. Udarni bataljoni 2. krajiške su pokazali čudesnu upornost, iako je bilo boraca koji su »ogluveli i pomalo sišli s pameti«. Komandant Jugoistoka, general Aleksander Ler, 5. septembra je, na osnovu Štalovog raporta, obavestio Vrhovnu komandu da je na pravcu prodora grupe Putlic razbijena jaka partizanska grupacija, koja je imala preko stotinu poginulih. A Druga brigada je stvarno od formiranja i prve borbe do 5. septembra izgubila 38 boraca.

Druga krajiška brigada je 4. septembra morala uzmicati, a Druga proleterska i Prva krajiška su nastupale po dogovoru. Proleterci su nastupali od Trijebova prema Surjanu, rasterujući četničke jedinice. U seocetu Podrašćani, kod Surjana, proleterci i manjački partizani su »na spavanju« zatekli Drenovića i njegov štab. Uveče sam obavešten da je Drenović »u poslednji trenutak umakao na konju ostavivši uniformu i opasač«. Prva brigada je za to vreme zauzela Lokvare, Lazičiće i Marcete.

Dogodilo se nešto pomalo neobično: nemačka motorizovana kolona s delovima domobranskih i četničkih jedinica nastupala je na jug, levo od nas, a naše dve brigade na sever, desno od njih. I niko od nas plan nije promenio: 5. septembra smo i mi i oni nastavili posao započet u jutro 4. septembra. Druga krajiška brigada se u međuvremenu rokirala ulevo, da bi zaštitila prilaze Ključu. Sad je put za Čađavicu ostao otvoren. Saznavši za to, odmah sam pozvao Vladimira Kneževića, sposobnog i agilnog komandanta Treće proleterske sandžačke, koja nije bila brojčano jaka, ali je imala veliko iskustvo i ozbiljnu udarnu i manevarsku moć, i zatražio od njega da sve svoje snage »baci u pravcu Čađavice«. Istovremeno sam kurire uputio

Posle st

Do jutra 22. septembra 1942. godine sve snage predviđene za napad na Jajce, ili za obezbeđenje putova od neprijateljskih garnizona prema Jajcu, bile su na polaznim položajima. Prema Banjoj Luci, na zmijanjskim položajima, ostavio sam Treću sandžačku, Treću krajišku i bataljon »Soko« Šestog odreda. Za napad sam mogao upotrebiti četiri brigade: dve krajiške i dve proleterske, a i delove Trećeg odreda.

Izviđanje terena smo obavili u dva navrata, uveče 21. septembra samo s nekim komandantima, a u kasno popodne 22. septembra sa svim starešinama jedinica koje su predviđene za napad. Posle izviđanja, uveče 22. septembra izdiktirao sam (prihvatajući, dakako, prethodno iznesene predloge komandanata i komesara proleterskih i krajiških brigada) zapovest:

»Napad na Jajce izvršiće se u tri udarne grupe.

Prvu udarnu grupu sačinjavaće 1. i 2. krajiška brigada, Dobrovoljački bataljon Trećeg krajiškog odreda (bio je to bataljon Stanka Kutanjca; on je 20. septembra došao u Mrkonjić i molio me da ga uključimo u napad, jer — objašnjavao je — mora konačno osvetlati obraz, pa se čak pozivao i na Šolaju: Šolaja bi bio ponosan da on, Stanko Kutanjac, sudeluje u oslobođenju Jajca!) i dvije čete Udarnog bataljona Trećeg odreda.

Drugu udarnu grupu sačinjavaće 2. proleterska brigada i bataljon 'Pelagić' Trećeg odreda.

Treću udarnu grupu sačinjavaće Četvrta udarna proleterska brigada i jedna četa Trećeg odreda.

Podaci o neprijatelju:

Neprijateljske snage u gradu i svim okolnim uporištima su slijedeće: 1500—1600 naoružanih, od toga 600 domobrana, a ostale snage su redovna ustaška vojska i žandari. (Kasnije smo saznali da su u gradu bila i 222 folksdojčera.) Neprijatelj raspolaže sa dvije haubice, dva teška bacača mina, 1 protuavionskim topom i jednim blindiranim automobilom.

Na sektoru I udarne grupe, i na periferiji grada, nalaze se iskopani rovovi ispred kojih je podignuta isprepletena žica. Od Katina na isturenom položaju nalaze se dvije haubice zaštićene automatskim oružjem. U Zjaji se nalaze dva teška mitraljeza. U unutrašnjosti ovog sektora se nalazi stara tvrđava u kojoj je postavljen jedan teški bacač i jedan teški mitraljez. Ostale neprijateljske snage raspoređene su u žandarmerijskoj i željezničkoj stanici, školi, zgradi sreskog načelstva, 'Grand-hotelu' i straže na šeniku i Prudima u jačini desetina. U Barevu se nalazi 40 naoružanih civila, a po zadnjem dobivenom izveštaju došlo je pojačanje od jedne satnije, što još nije provereno.

Na sektoru II udarne grupe nalaze se na Ćusinama dvije neprijateljske satnije koje su dobro utvrđene u rovovima i bunkerima. Na Kanalu se nalazi jedna straža u jačini od 18 vojnika. Kod Fabrike neprijatelj je u nepoznatoj jačini.

Na sektoru III udarne grupe nalazi se jedna neprijateljska satnija na Vijencu, koja istura patrolu duž pruge i ceste u pravcu Jajca, a isto tako neprijatelj iz Jajca istura patrolu u pravcu Vijenca. Na ostalom sektoru III grupe nalazi se naoružana seoska milicija, a u Donjem Vakufu se nalazi oklopni voz.

Zadaci pojedinih grupa:

Prva udarna grupa ima da napadne i likvidira sva neprijateljska uporišta između rijeke Vrbasa i Plive, nastupajući sa sjevera preko Carevog polja, i zauzme dijelove grada do obala pomenutih rijeka.

Prva krajiška brigada nastupaće sa polaznog položaja Magaljdol i pred neprijateljskom linijom razviti se tako, da sa desnim krilom dohvati lijevu obalu Plive, a sa lijevom krilom da zahvati zaključno selo Zjaje. Pred sobom ima likvidirati neprijateljska utvrđenja i rovove kod Zjaja i Katina, željezničku stanicu, i sva neprijateljska uporišta na svom pravcu u gradu, kao i dvije neprijateljske haubice kod Katina.

Druga krajiška brigada nastupaće sa položaja lijevo od 1. krajiške brigade tako da će se sa svojim desnim krilom nasloniti na lijevo krilo 1. krajiške, a sa lijevim krilom da dohvati lijevu obalu Vrbasa. Brigada ima likvidirati neprijateljska utvrđenja i rovove na svom pravcu, kao i neprijateljske straže u Šeniku i Prudima. Ova će brigada ostaviti izvjesne dijelove, koji će u saradnji s Dobrovoljačkim bataljonom likvidirati Barevo.

V Sve jedinice označice svoje nastupanje paljenjem pojedinih objekata, što će ujedno služiti za orijentaciju našem teškom oruđu.

Sve jedinice i udarne grupe održavaće međusobnu vezu i vezu sa Operativnim štabom putem kurira.

Štab Trećeg krajiškog odreda dodijeliće svim brigadama potreban broj vodiča i omladine za nošenje ranjenika.

Ratni plijen otpremiti u Jezero, kojim će raspolagati Operativni štab.

Zarobljenike takođe sprovoditi u isto mjesto.

Operativni štab nalaziće se kod Jezera.

Hirurška ekipa nalaziće se u Jezeru, gdje treba otpremiti sve ranjenike.

Svi komandanti, komandiri i politički komesari imaju da upozore na važnost ove akcije, kako vojničku tako i političku, tako isto trebaju upozoriti jedinice na slučaj da se borba ne završi u toku noći da će se ista nastaviti i u toku dana koristeći utvrđenja i kuće koje se u toku borbe zauzmu.«

\ Do kasno u noć 22. septembra, sam u sobi, povremeno prekidam domaćicom Gospavom, koja mi je donosila mleko ili kavu, analizirao sam već napisanu zapovest. Svi komandanti i komesari su bili saglasni da je plan bez greške. Mene je ipak mučilo: kako neprijatelju dati dojam lažne nade, kako ga navući u klopku. Nisam voleo, napadajući gradove, zatvoriti sve ulaze i izlaze. U takvim situacijama uporni protivnik se brani do poslednjeg daha. A u Jajcu je bilo dovoljno koljača, koji su znali da im ništa neće biti^{TT}öpföStena; oni će se itekako boriti. I zbog toga sam sutradan izmenio deo zapovesti.

Ujutro 23. septembra kod mene je bio Peko Dapčević. Deo izmenjene zapovesti odnosio se na jedinice njemu poverene. Odmah se složio: Jrelba[^]neprija teiju pružiti laž[^]nu nadu! Peko i ja smo se dobro znali i uvek smo se s[^]ia[^], šair[^]irSpaniji smo bili u istoi četi: i kad sam ja ranjen, Y[^]Vpn je nastavio juriše na čelu čete.

""PolžTnenjenom planu Četvrta crnogorska nije trebala napadati Jajce sa istoka, već se povući dalje, otvarajući mogućnost neprijatelju da se izvuče komunikacijama koje vode za Donji Vakuf i Travnik. A na tim komunikacijama Peko je trebao rasporediti svoje bataljone i[^]zajeduo[^]Jla-

dom Marjancom sačekati neprijatelja u begu i tu ga na otvorenom dotući.

Za jajačku pperaciju smo se temeljito pripremili. Toliko smo s napadom otezali, zbog situacije na severnim položajima, da se sad, kad smo konačno bili u prilici da udarimo, nije smelo desiti ništa nepredvidivo. Inače, meni je od prvog razgovora s Titom o napadu na Jajce bilo jasno da ćemo razmerno lako prodreti u grad, ali isto tako je bilo očito da ćemo ga lako i izgubiti. Začudo, neprijatelj nije ozbiljno računao s mogućnošću gubitka Jajca. Sačuvano je pismo nekog ustaškog funkcionera, don Brula, koji je pisao Artukoviću, Pavelićevom ministru unutrašnjih poslova:

»... 21. rujna bio sam automobilom u Travniku, Jajcu i Donjem Vakufu... U Donjem Vakufu sam čuo od mjerodavnih za kretanje partizana prema Jajcu. Odmah sam mjerodavne upozorio na to, a oni su rekli: 'Ma kakvi partizani, Jajce je sigurnije od Zagreba!'...«

Neprijateljska komanda u Jajcu je svakako trebala očekivati naš napad. I u se pravo iznenađenje nije moglo postići. Četnici i četnički doušnici, koji su vršljali po slobodnoj teritoriji i uvlačili se u okupirani grad, redovno su im javljali o našim većim pokretima. Tako su imali i podatke o koncentraciji veće grupe brigada na položajima oko Jajca. Jedan od izveštaja o koncentraciji naših snaga poslao im je i Uroš Drenović. Bio je vrlo precizan: javljao im je upravo ono što smo učinili – manji deo snaga ostaje prema Banjoj Luci, a glavnina sa Zmijanja prebacuje se prema Jajcu. Drenović je i 23. septembra poslao kurira u Jajce, ovoga puta s izveštajem koji je imao dozu panike: na Jajce idu »velike kolone partizana«.

Nama je iz grada javljeno da je u Jajcu »sve za oružje doraslo« u najstrožoj pripravnosti. Svi domobrani, na svakom sektoru pojačani ustašama, Pavelićeva žandarmerija, milicionari i pripadnici nemačke narodne grupe su pre našeg napada zauzeli položaje i čekali.

»Jajce može napadati i sam Staljin, ali uzeti ga neće!« – uveravala je komanda garnizona. Jajački podžupan »je Artukoviću tvrdio da gradu »ne pretila nikakva opasnost, jer su ćusine vrlo dobro utvrđene T"6ranjene«.

Nisam računao na iznenađenje. Znao sam da neprijatelj za naš plan znade. Pustio sam neprijatelja da svu noć 23. i 24. bde na položajima, da se barem donekle iznuri, a uve-

če, u 23 sata 24. septembra — po prethodnom dogovoru — naše jedinice, svrstane u tri udarne kolone, udarile su na stari grad nad obalama Vrbasa i Plive.

Za vreme napada uza me su bili Zoran Žujović, koji mi je najčešće donosio Titovu poštu, Vladimir Dedijer i Skender Kulenović. Dedijer kaže: tako je drug Tito rekao; on treba da o svemu piše. Dobro je da je došao. Sad imamo o tome njegov zapis pisan odmah posle borbe:

»Iz ove šume gde vlaga ubija, pošli smo, Zoran i ja, ne očekivano, za Jajce. Krenuli smo motociklom oko četiri i po. Nešto pre sedam bili smo na večeri kod Jurice (Ribara) i Milentija (Popovića) u štabu Četvrte brigade, a pola sata kasnije već na putu za Jajce. Mesec kao tepsija sija nad dolinom Plive. U Jezeru, nekad lepom letovalištu, ni jedna kuća čitava. To je popalio Šolaja. Tu zatičemo doktora Dejana Popovića kako čeka zajedno s bolničarima. Polazimo s njim pešice uzbrdo do Operativnog štaba. Već je devet sati. Ne znamo put pa ga pronalazimo po otiscima konjskih kopita.

Na kraju sela stigismo Kostu Nada. Još pola sata grabili smo uzbrdo dok ne izbismo na greben brda Mileta (kota Mile, 641 met^{ar}). To je jedna od najviših kота oko Jajca. ^vIM^{'''}graža smo se nalazili neka četiri kilometra u vazdušnoj liniji. Prvo ustaško uporište bilo je od nas na 500 metara, dole kod Kanala. ** '''''' *

Deset sati je prošlo. Smestili smo se odmah iza grebena da nam ni artiljerija ne može ništa — u nisko žbunje. Košta mi objašnjava plan napada.

Prema poslednjim podacima neprijatelj raspolaže sa 1200 ljudi, a ne sa 1600 kako se prvo mislilo; od toga je 6 satnija ustaša. Te nam podatke šalje naša organizacija u Jajcu. Nedavno su naši drugovi ispisali parole po gradu: 'Živeo Tito!', 'Živeo Košta!'...

Ako naše snage ne budu uspele da do zore zauzmu grad, naređeno im je da se ne povlače već da drže osvojene pozicije. i—~

Napad treba da počne „oko 11 noću. Imamo još pola sata. Ležim pored Koste i pričamo. Ovo je devetnaesti grad koji partizani osvajaju ove sezone u Krajini i jugozapadnoj Bosni... U svim napadima, priča Košta, mi smo bili slabiji u tehničkom pogledu, ali smo tukli neprijatelja našom daleko većom hrabrošću, iznenađenjem, brzom koncentracijom. Upadali smo" u grad skoro bez pucanja i prodirali

u klinovima, i tako iznenađivali neprijatelja, cepali mu snagu, onemogućavali mu vezu između pojedinih odeljenja. U samom času napada, tj. kada bi nas neprijatelj već primetio, naše teško oružje tuklo bi pravo na grad – dva, tri metka i tako unosilo paniku. Svi naši napadi na ^ako utvrđena mesta vršeni su noću, jer se po mraku lakše može privući utvrđenjima, a i usled velike nadmoćnosti neprijatelja u teškim oruđima.

– Nijedna vojska na svetu, veli Košta, ne može da vrši noću takve napade kao partizani. Kod nas je svaki borac potpuno svestan zašto se bori, jer komandir ne može noću da drži na uzdi svakog borca. To su razlozi naših uspeha.

Prekinula nas je duga surla reflektora. To su ustaše s grada tražile partizane. Reflektor se odjednom upravo prema Vakufu, jer se kod Vijenca već čula borba četvrte brigade s ustašama.

Najzad dođe i 11.00. Još ništa, ali, puče jedan, pa drugi metak na Ćusiji (Ćusine). Uskoro se čitav venac pušćane vatre obvi oko vrha. Prolamao se i bacač. I dole, oko Jezera, kod Kanala, otpočela je borba... Ustaške rakete šaraju nebom – crvene, pa posle – bele. Zakuvalo se oko grada. Sada je došao red na našu haubicu. Izbaci taj naš stari, slavni top dva metka, od kojih obično samo jedan eksplodira. Oteli smo ga od ustaša prošle godine. Zimus, kad su Talijani vršili ofanzivu, morali smo ga zakopati oko Oštrelja. Noću su krišom dolazili drugovi, otkopavali svoj top, podmazivali ga, opet zakopavali...

Košta priča da ovo nije naš prVi napad na Jajce.

Prošle godine je Šolaja udario s pet stotina boraca na grad, u kome je bilo 3000 Nemaca, sem ustaša i domobrana. Zauzeo je Ćusiju i fabriku karbida, ali se, naravno, morao povući. Priča Košta o Šolaji. Došao kod njega italijanski doušnik i nudi mu milion lira da pređe na stranu Italijana. Šolaja izvadio pištolj i ubio ga na mestu. Pošten je bio taj skromni čovek. Njegov stric u toku borbe uzeo ustaškog konja i pošao s njim kući.

– Ostavi konja! – naređuje Šolaja.

– Živ se ne razdvajam od njega! – odgovara stric.

Šolaja vadi pištolj i ubija konja ...

Pitam Kostu da li je bilo teže ratovati u Španiji, ili ovde i, evo, što on kaže:

— Mi ovde ratujemo pod mnogo težim uslovima. Španska vojska je bila bolje naoružana. Imala je više tehnike. Zatim, to je regularna vojska, sa arsenalima, organizovanom pozadinom. A od svega toga mi nemamo ništa — naše je samo ono što nosi neprijateljska komora. I moral naše vojske je bolji od španske. Retko koja vojska ima takvu upornost kao naša. Španci nisu znali da izdrže u teškoj situaciji. Naši partizani su ravni borcima internacionalnih brigada.

Već je počelo da sviće ... Rešismo da pridemo bliže i vidimo kako stoji situacija... Gore, na grebenu, kod prvih kuća Jajca, zatekosmo Štab Prve krajiške i protivtenkovski top. Tu stoji jedna grupa domobrana koje smo noćas zarobili...

Milinko Kušić, sada komandant Prve krajiške, izlaže situaciju ... Pošto je Kušić prišao još bliže, Operativni štab je ostao na njegovom mestu. Dolaze kuriri Druge proleterske ...

S prvim izveštajima (da je zauzet čitav grad sem tri uporišta) otišao je Zoran natrag na Mlinište ...

Sunce je već prilično otkočilo. Ali magla iznad grada nije se dizala. Došao je i avion-izviđač — osmatra pa se vraća natrag. Ne zna kakva je situacija. Paljba je nekako malaksala. Košta priča:

— Obe strane su posustale. Važno je ko će preuzeti ofanzivu! Naši imaju naređenje da čvrsto drže osvojene pozicije i da borbu nastave u toku dana...

Skoro će podne. Grad se još drži. Avion doleće i baca četiri bombe prekoputa nas. Iz grada u Jajcu lete bele rakete. Razgovaramo o vezama. To je naša najbolnija tačka. Prilikom napada na Prijedor Košta je bio telefonom povezan sa svim bataljonima ...

Košta dogledom otkriva da ustaše beže preko Vrbasa, kroz park. Dole u gradu neprestano krklja ... Obaveštavamo našu haubicu da otvori vatru u tu gomilu, ali ona je za čitav sat od nas. Veza! Košta objašnjava da će te ustaše dočekati bataljoni Crnogoraca. Prilično je pravilno postupio što je ostavio ustašama izlaz... jer bi se ti gadovi, opkoljeni sa svih strana, zverski borili. Samo da su Crnogorci bili tamo gde je po planu naređeno — uspeh bi bio sto posto ...

Izveštaj od Kušića: 'Grad je zauzet'. Krenuli smo po mraku, širokim drumom pored Jezera. Pravo je čudo kako

i do Đurića i do Kušića: prodorom preko Manjače trebalo je s bokova i leđa ugroziti Putlicovu grupaciju. Upravo taj manevar je bio presudan. Jer Volođa s Trećom proleterskom nije pravodobno zaposeo čuke oko komunikacije prema Čađavici i Nemci su već bili zaposeli Blatinu glavicu i Kuk, ali vest da su im partizani izbili u zaleđe toliko je uznemirila majora Putlica da je naredio neodložno povlačenje prema Banjoj Luci: bojao se da će ostati u obruču i tokom noći biti uništen, štal mu je – što smo mi delimično saznali iz ondašnjih zaplenjenih dokumenata, a delimično iz dokumenata koji su nam bili dostupni tek posle rata – odobrio povlačenje samo do Kadine Vode.

Nastojao sam da sve vreme budem u toku zbivanja, ali nažalost izveštaji nisu stizali onom dinamikom kojom se razvijala borba na Zmijanju. Štab Prve krajiške naše insistiranje da nastavi prodor na određenom pravcu i da, nastupajući paralelno s Drugom proleterskom odseče grupu majora Putlica, nije do kraja sledio: zbunilo ih je povlačenje Druge krajiške, pa su samoinicijativno odlučili da se s Manjače prebace u rejon Sitnice, kako bi Nemce napali s boka. Tako prodor Druge proleterske nije iskorišten i u rejonu Kadine Vode sad nismo imali dovoljno snaga da slomimo grupu Putlic, koja se povlačila.

U Banjoj Luci je to nemačko povlačenje praćeno s krajnjim nemirom. I Nemci i ustaše su bili zabrinuti. Ali u uznemirujućim izveštajima komandanta Banjalučkog zdruge ima i zajedljivosti:

»Bojna Putlic pod pritiskom partizana, opet naglo odstupila, i to teretnim samovozima, pa se zadržala kod Kadine Vode. Dakle, poslije 13 dana akcije – dostignut je opet polazni položaj!«

U srcu Zmijanja, na zapadnim padinama Manjače, oko Kadine Vode, duž komunikacije koja kroz vrlet vijuga od Banje Luke na jug, do Čađavice, gde se putovi račvaju na jugoistok za Mrkonjić i zapad za Ključ, borbe su vođene nesmanjenom žestinom. Nisam mogao ni pomišljati o povlačenju trupa i koncentraciji za predviđeni napad na Jajce, iako su na tome iz Vrhovnog štaba stalno insistirali. Titu sam uveče 6. septembra pisao da »kulturbundovci, ustaše i četnici« nastupaju »u jačini od 1400 vojnika, 6 tenkova i više aviona«, da su »naše snage zaposjele dominantne položaje kod Kadine Vode«, da su naše dve brigade »uspešno izvršile čišćenje Manjače i razbile četničke bande« tako da su »četnici u paničnom bjekstvu bježali na sve strane«, a da je »sam Drenović pobjegao na dvade-

set metara ispred naših snaga«. Nadao sam se da će sad drugovi shvatiti nemogućnost udara na Jajce, ali to nije značilo da mi s tim napadom ne računamo — samo ga je bilo neophodno odgoditi za neko vreme. Tita sam zamolio da nam, ako je ikako moguće, pošalje Četvrtu crnogorsku brigadu, »pošto je ovaj sektor postao veoma aktivan i neprijatelj stalno pokušava da prodre«. Samo tako smo mogli držati i Manjaču i napadati Jajce, jer — objašnjavao sam — »ako ne osiguramo dobro ovaj sektor«, to jest prilaze od Banje Luke preko Zmijanja, ništa neće biti od predviđene akcije. U slučaju da nam stigne u pomoć Peko Dapčević, računao sam da bismo »sa dvije brigade mogli uspješno osigurati taj sektor, a isto tako imali bi dovoljno snaga za akciju« na Jajce.

Tito je odmah zatražio od Peka da s brigadom krene prema Mrkonjić Gradu, četvrta proleterska crnogorska je početkom septembra bila u rejonu Blagaja, kod Kupresa, gde se — pisao je Peko Titu 1. septembra — »psihološki naši vojnici vrlo slabo osjećaju« što je bilo »logično, kada se uzme u obzir karakter i mentalitet Crnogoraca, kojima pred očima stalno stoje njihovi skoro najbolji drugovi koje su izgubili kod Kupresa«. Četiri puta su Pekove čete napadale Kupres, i četiri puta su odvažni Crnogorci uzaludno krvarili, i te operacije su, dakako, »imale, i pored našeg političkog rada, izvjesnih posljedica na oduševljenje boraca«. Titovo naređenje da se Četvrta brigada prebaci na Zmijanje Peka je zateklo kod Livna, gde su bila njegova dva bataljona. Ali on i komesar brigade Mitar Bakić odmah intervenišu: prikupljaju čitavu brigadu za pokret, a još 7. septembra šalju jedan od svojih bataljona (oko 150 boraca).

Odobravajući prebacivanje Četvrte brigade na sektor Zmijanja, Vrhovni štab je od nas tražio da tu brigadu popunimo »sa mještanskim snagama«, a Arso Jovanović mi je uz to — ne znam zbog čega — skrenuo pažnju kako treba da pazim »da se ne zapletete u kakve frontalne borbe«. Inače, savetovao nam je ono što je već bilo učinjeno: »U neprijateljsku pozadinu trebali ste baciti skoro sve dijelelove dviju brigada«.

Žestina borbi kod Kadine Vode se sve to vreme ne smanjuje. Juriši i protujuriši se neprestano izmenjuju. Neprijatelj iz Banje Luke stalno šalje pojačanja: jedna grupa je nadirala uz Vrbas, druga je udarila na Krnin, ali su obe odbijene uz znatne gubitke. Prema Kadinoj Vodi nastupale su još tri čete, a deo snaga (dve čete) su iz Sanskog Mosta

poslane prema Bronzanom Majdanu, dvadesetak kilometara jugozapadno od Banje Luke. »Hrvata je došlo oko 600«, javljao je 9. septembra ađutant Vukašina Marčetića jednom od potčinjenih komandanata, šaljući mu još 250 četnika iz Radićevih rezervi. General Brozović i kompletan ustaško-domobranski štab u Banjoj Luci su bili na sto muka: oni su već pakovali kovčege, u strahu da ćemo prođeti u samu Banju Luku. Brozović je uznemireno tražio hitnu pomoć (da im se pošalje barem jedna brdska brigada), jer pad Banje Luke »bi bio težak udarac ne samo zbog stvarne štete, već i zbog prestiža države« koja je Banju Luku zamišljala svojom budućom prestolnicom.

Nismo ni pomišljali da napadamo Banju Luku, ali nismo hteli ni odustati od razbijanja neprijatelja na položajima južno od Banje Luke. Borbe su bile teške, i gubitaka je bilo dosta, ali po mom računu bili smo u prednosti i uspeh nije smeo izostati. Zbog toga sam se naljutio na štabove Prve i Druge krajiške brigade, kad su mi predložili da odustanemo od daljih napada na Kadinu Vodu i da glavninu snaga sa Zmijanja privučemo Jajcu. Za mene tu nije bilo dvojbe: pre svega trebalo je do kraja raščistiti situaciju prema Banjoj Luci, a tek onda napadati Jajce. Uopće nisam bio zadovoljan dotadašnjim tokom operacija. Da su štabovi sledili naša uputstva, grupa Putlic je već mogla biti razbijena. Komandante brigada sam 8. septembra ukorio što »neprijatelju nije nanesen jedan jači vojnički udarac«, a zatim sam i sam otišao na Zmijanje i naredio »da se izvede napad na neprijatelja na Kadinoj Vodi, Klisina, na visovima oko Kadine Vode, te na Vujnovac i kotu 665 (Vodički vrh)«.

Pripremajući napad na Kadinu Vodu, organizovali smo i hiruršku ekipu. Bio sam zahvalan Gojku Nikolišu: poslao nam je najslavnijeg partizanskog hirurga, dr Isidora Papu. Tek što je stigao, čini mi se 9. septembra, poslao sam mu jednog od mojih pratilaca, Sladojevića, koji je prilikom našeg obilaska položaja bio teško ranjen. Bojali smo se da ne umre, činilo se da je »u komadima«. Vešti Papo ga je tako dobro »skrpao«, da je Sladojević mogao do kraja rata proći još mnogo i mnoge borbe ...

O planu napada na Kadinu Vodu obavestio sam i druga Tita. Trebalo je i smiriti drugove u Vrhovnom štabu i što pre izvršiti njihov zahtev, to jest »akciju na Manjači što pre završiti i baciti se na novi zadatak«. Javio sam Vrhovnom štabu da ćemo »posle ovoga napada početi sa koncentracijom naših snaga za Jajce«. Ali za sve što smo pia-

nirali, bila nam je neophodna Pekova brigada. Znao sam da je upućena, ali još mi nije bilo javljeno da je zadržana, zbog prodora Šimićevih ustaša iz Kupresa prema Duvnu. Šimić je čak uspio da odbaci delove 1. proleterske i upadne u Šujicu i Duvno. Arso mi je to javio tek 9. septembra. Ali umesto da shvati da su naše snage nedostatne i za akcije na Zmijanju i za napad na Jajce, ipak je pisao da bi »trebalo ubrzati akciju na Jajce«: mislio je da ćemo tako »ugroziti neprijatelja« koji je nasrtao iz Kupresa, a nije sagledavao celovitu situaciju i opasnost neprijatelja koji nam je od Banje Luke mogao zajahati na leđa.

Tako smo mi na Zmijanju ostali bez pomoći, a neprijatelj je stalno prikupljao nove snage. Baš uoči našeg napada na Kadinu Vodu, Štal je komandu nad svim snagama na Zmijanju poverio pukovniku Vedelu, zapovedniku 721. puka. Pored jedinica majora Putlica (oko hiljadu nemačkih vojnika) na taj sektor je prebačena domobranska Petrinjska brdska brigada, a u rezervu je privučen deo 741. nemačkog puka i jedan auto-bataljon.

Opet se dogodilo kao pre nekoliko dana: istovremeno smo organizovali napad i mi i neprijatelj. Mi to, dakako, nismo znali. Naše jedinice su napadale 9. septembra. Nakon prvih izveštaja, uveče 10. septembra, baš kad je u naš Štab u Mrkonjić stigao Peko Dapčević, i zajedno sa mnom razmatrao situaciju, poslao sam obaveštenje Vrhovnom štabu:

»Akcija na Kadinu Vodu je izvršena. Prva krajiška i Druge proleterska brigada izvršile su zadatak i istjerale neprijatelja iz svih njegovih uporišta, nanijevši mu velike gubitke. Dva bataljona Druge krajiške nisu u potpunosti izvršila zadatak i zbog toga akcija nije u potpunosti uspjela. Naše snage zauzele su položaje pred Han Koli-
ma .«

Nažalost, situacija nije bila tako lepa, kako su je meni predočili kuriri i izveštaji naših brigada. Akcija je tek delomično uspela. Sveže neprijateljeve snage su suzbile naše napade. Teškoće na Zmijanju još nisu minule i opet smo naše lepe planove o oslobođenju Jajca morali odgađati, iako smo do 10. septembra bili čak »pristupili organizovanju bolnica i to na terenu Trećeg odreda i na takvom mjestu, da ne bude suviše udaljeno od mjesta akcije«, to jest od Jajca. Mislio sam da iskoristimo i glavnog kirurga Trećeg odreda Franca Klajhapela, koji je još u januaru prišao k nama iz Banje Luke, i dr Isidora Papu. Peko i ja smo u Travarevoj kući do kasno u noć 10. septem-

bra razmatrali sve mogućnosti napada na Jajce (»upotrebicemo od teškog oruđa 12 teških bacača, 2 protivkolska topa i jedan top 'pito'... borba će se svakako produžiti duže, ali imamo dovoljno snaga da tu borbu izdržimo«), Uveren da je neprijatelj razbijen na Zmijanju, i 11. septembra sam svu pažnju poklonio pripremama napada na Jajce. Istina, mi smo znali da se neprijatelj nije povukao, ali sam bio uveren da se sad tamo »nalazi dovoljno naših snaga i kopanje puta se produžava« pa neće biti problema da manjim snagama zadržimo dalje pokrete Nemaca prema Mrkonjiću ili Ključu.

Načelnik Vrhovnog štaba je 10. septembra još jednom prigovorio i meni i jedinicama na Zmijanju ocenjujući da »operacije ka Banjoj Luci poprimaju karakter fronta« i tražio je: »Što prije se odlijepite od toga fronta i uputite snage ka Jajcu«, jer jajačka »akcija za nas je od prvorazredne važnosti pa se ista mora brižljivo, ali brzo izvesti«.

Sve bismo mi to učinili, ali kako se odlepiti od grupe Vedel, koja je posle 9. septembra već imala oko 4000 nemačko-domobranskih i četničkih vojnika, topove, bacače, tenkove i avione. U prvi mah, uveče 10. septembra, i sam sam se ponadao da je sad moguće, čim dođe Pekova brigada, izvesti napad na Jajce (znači za dva-tri dana), pa sam čak Vrhovnom štabu javio da sa zmijanjskog sektora »za predviđenu akciju povlačimo izvjesne snage u cilju koncentracije«.

Ali već sutradan, ovoga puta opomenut od samog Vrhovnog komandanta (»Što ste se vi to tamo ukopali na Manjači, frontove hoćete, što li!«), koji je bio ljut što preko svih dogovora odgađamo napad na Jajce (verovatno je on naše stalno najavljivanje akcije i stalno odgađanje shvatio kao pokušaj da se izvlačimo), morao sam mu, i sam razočaran, javiti da još ne možemo povući brigade sa Zmijanja, ali da ćemo uskoro »koncentraciju izvršiti brzo, izraditi solidan plan i onda vas izvijestiti o datumu napada, a vi ćete iz zapovijesti, čiju ćemo vam kopiju poslati, vidjeti koje će jedinice učestvovati«.

U Mrkonjić su tada počeli stizati sve mučniji izveštaji sa Zmijanja. Neprijateljeve snage su sad bile udvostručene; i tenkova je bilo više, i avijacija je sve češće bombardovala naš položaje. Zbog toga su drugovi iz brigada veoma brzo reagovali, kad smo zatražili povlačenje dela snaga prema Jajcu.

Baš je bio stigao Osman, kad smo primili izveštaje iz Prve krajiške i Druge proleterske i po njima prosudili da

neprijatelj tek kreće u ofanzivu. Osman nas je obavestio o detaljima uspelog prodora naših jedinica preko Une u Cazin, o ubrzanju izgradnje bolnica i o skorom puštanju u saobraćaj prve partizanske železnice. Prema Grahovu je vršen stalni pritisak. Tamo je bila naša novoformirana Četvrta brigada. Iz Sanske doline nam nije pretila opasnost. Najteže je bilo na zmijanjsko-banjalučkom pravcu. Posle dvodnevne zabune, postalo mi je jasno da ne možemo povući ni jednu četvu. I kad je ujutro 13. septembra k nama došao pop Vlado Zečević, pa mi preneo Titovu poruku o tome kako čekamo i pravimo frontove, i da mu se ne javljam pre nego uđem u Jajce, bilo mi je krajnje neugodno.

— Nema snaga, pope. Peko još svoje bataljone nije privukao, a ja sa Zmijanja ne mogu povući ni jednu četvu...

U takvoj situaciji Osman i ja smo se dogovorili da on sa ostalim drugovima iz Štaba sredi izveštaje iz Jajca i o Jajcu, a ja sam svu pažnju morao usmeriti na Zmijanje. Čini mi se da je zbog Jajca u Štab bio pozvan i Makso Dakić iz štaba Trećeg odreda. On je držao vezu s drugovima u gradu preko sela Bravnice. Tamo, u tome selu, u mlinu porodice Hamur iz Jajca, sastajali su se naši obaveštajci s nekima od braće Hamur. Bila su tri brata, Asim Hasan i Mujo. Njima je podatke o rasporedu neprijatelja 1 o svemu što se događalo u Jajcu davao Franjo Rajić. Prema podacima koje su nam dostavili, Jajce je bilo moguće osloboditi.

— Mi ćemo osloboditi Jajce, ali ne bi valjalo da nam neprijatelj, dok napadamo Jajce, zajaše na leđa — objašnjavao sam popu Vladi.

„ — Radi kako znaš, a ja ću Starom reći što si odlučio i što sam video ...

Tako smo se i rastali.

Tito nas je shvatio. Posle 12. septembra ni jednom nije pokazao interes za ubrzavanjem akcije prema Jajcu. Plan Operativnog štaba, nametnut nam neprijateljskom ofanzivom, sad je i drug Stari prihvatio:

»Iako je pitanje likvidacije Jajca veoma hitno i važno, ipak se slažemo da vi izvršite nameravano razbijanje neprijatelja na sektoru Banje Luke, jer slažemo se s tim da bi napad na Jajce u takvim uslovima, kada neprijatelj nadire s leđa, bio u svakom pogledu besmislen. Jedino se bojimo toga da se vi sada nećete lako moći otkačiti od neprijatelja i da će on pokušati da vas stalno veže za taj teren ...

Pop Vlado nas je obavestio da se Treći krajiški odred sada dobro ojačao sa pristupanjem nekoliko stotina četnika u njegove redove, pa bi bilo prema tome potrebno da čitav Odred upotrebite za napad na Jajce. Osim toga za dan-dva moći ću da vam pošaljem i 2. bataljon Četvrte brigade, tako da ćete moći iskoristiti i celu Četvrtu brigadu na tom terenu ...«

Borbe sve to vreme na Zmijanju ni jednog trenutka nisu jenjavale. Samo jednog dana naši bataljoni, izvršivši snažni protujuriš, posle borbe prsa o prsa, kad su žive Nernece hvatali u rovovima, izbrojeno je preko sto ubijenih neprijateljevih vojnika. Tada je ubijeno i nekoliko oficira. Kod jednog od njih je nađen plan prodora čitave grupe Vedel, i na osnovu toga plana mi smo lako učinili takav raspored da smo ih ponovo tukli. Zapovjednik Jugoistoka, general Ler, taj poraz i uzmicanje trupa 714. divizije objasnio je 15. septembra time »što su se hrvatske snage, prilikom protivnapada neprijatelja, povukle uz pojavu znakova raspadanja jedinica«.

Ja sam na zmijanjskom sektoru sredinom septembra imao na raspolaganju znatno više snaga nego početkom meseca. Posle uspehli operacija u dolini Une, na ovo područje smo privukli i Treću krajišku. Kad mi se javio komandant Karanović i raportirao (više drugarski, nego vojnički), zagrlili smo se, a on se smeje:

— Ništa ti ne možeš bez svoga školskog druga!

Nije da se baš nije moglo bez njega, ali bio nam je itekako dobrodošao.

Osim Karanovićevih bataljona, tu su sad bili i Peko i Mitar. Ukupno: tri krajiške i tri proleterske brigade. A u zoni operacija, ili odmah uz tu zonu imali smo i dva odreda •— Marjančev i Mažarov. Uveče 15. septembra ili ujutro 16. septembra, kad sam izišao na naše položaje, komandantima i komesarima sam rekao, pozivajući se i na Titova uputstva:

— Sve snage u napad. Do ulaza u Banju Luku ne ćemo stati!

U zapovesti sam pisao da sa svim snagama idemo u »brzi, dvokrilni obuhvatni napad« u 22 sata 16. septembra.

Tri dana posle toga, 19. septembra, konačno sam odahnuo: na Zmijanju više nije bilo ni Nemaca, ni ustaša ili domobrana, a ni četnika, barem ne četničkih vojnih formacija. Nemačke borbene grupe Putlic i Vedel s domobranskim i četničkim jedinicama, žestoko tučene na Zmi-

janju i planinskim prevojima Manjače, konačno su bačene naglavačke u Banju Luku. U noći 19. i 20. septembra, posle nekoliko besanih dana, konačno sam mogao pisati drugu Starom:

»Akcija na čitavoj neprijateljskoj liniji izvršena je 18. ovoga mjeseca. Uslijed velike magle koja je bila te noći morala se je odgoditi za ujutro. Sve jedinice izvršile su u potpunosti svoje zadatke sem dva bataljona Treće sandžačke, koji su (zbog velike udaljenosti) zakasnili, te stoga nije se mogao neprijatelj na Kadinoj Vodi potpuno uništiti. Neprijatelj je istjeran... Sve brigade su se herojski držale, pogotovo Druga proleterska i Prva krajiška. Prva krajiška brigada i jedan crnogorski bataljon zauzeli su za nepotpuna dva sata trideset neprijateljskih rovova, pobivši mnogo neprijateljskih vojnika. Druga proleterska isto tako u žilavoj borbi istjerala je Nijemce na cijelom svom sektoru i zauzela njihove položaje. Smatramo da neprijatelj poslije ovoga udarca koji je zadobio neće biti za duže vrijeme sposoban da bude agresivan ...«

Uz tu vijest, još jedna za koju mi je Tito kasnije rekao da ga je zaista obradovala: »Mi smo počeli sa koncentracijom naših snaga za akciju na Jajce. Već su tri brigade u pokretu...«

Dva dana kasnije, 22. septembra u 6,30, Vrhovnom komandantu sam pisao:

»Pri nastupanju naše snage su nailazile na groblja njemačkih vojnika i to po 25–45 grobova. Mi smo izvršili koncentraciju i akcija će se izvršiti 24/25. ovoga mjeseca ...«

U
4
10
t
393

je Jajce zauzeto. Kroz one klisure zaista samo partizani mogu da se probiju. A kad dođosmo do gradskih zidina, još smo se više čudili kako su naši prodrli u grad ...»

Kasno uveče 25. septembra, okupio sam štabove svih jedinica u jednoj gostionici. Zahvalio sam komandantima i komesarima i zamolio ih da moje čestitke prenesu jedinicama. Uto je stigao Titov kurir. Ovoga puta sam po njemu poslao potpun izveštaj u nekoliko reči: neprijatelj potučen u Jajcu i na prilazima Jajcu, možete doći! Ali umjesto da dođe u Jajce, drug Tito je zatražio da ja dođem na Mliništa, gde je njegov štab bio ulogoren u šumi, pod šatorima, nedaleko od železničke stanice na visini od 1400 metara.

U Mliništa sam stigao već o podne, pre ručka. Dvoja kola zaplenjena u Jajcu, dva štapska auta, vozio sam na dar drugu Titu. Ispred nas su vozila dvojica motociklista. U tako svečanom poretku stigli smo i na Mliništa. Ovoga puta sam se komandantski utegao, čizme su mi bile oglačane, sva dugmeta na uniformi skrojenoj u našoj radionici zakopčana. Želio sam da raport bude svečan: otkad je drug Tito došao u Krajinu, Jajce je prvi grad **kojfg „mu„** oslobođenog poklanjam. Ali ništa od raporta. Tek što sam izašao iz auta, prišao mi je Tito i čvrsto stegao ruku. Okrenuo se potom grupi drugova iza sebe:

– Jesam li vam rekao: doći će Košta s darovima!

S drugom Titom bio je i komandant Glavnog štaba Hrvatske. Zatim: JIola i Lolin otac, stari dr Ivan Ribar. Jedan drug u toj grupi, nizak, zbijen, okruglog lica na kojem su zračile inteligentne oči, gledao me smješkajući se. Tek kad sam ga pažljivo pogledao, prepoznao sam u njemu svog starog druga iz Španije. Nisam ga video posle povlačenja preko Pirineja:

– Stevo – kažem – odakle ti, i dobro došao!

Bio je to Ivan Krajačić Stevo, koji je od okupacije radio ilegalno, najpre u Zemunu, a posle u Zagrebu. Dok se grlimo, smeje se:

– Sve mislim hoćeš li me prepoznati...

On je iz Zagreba izveo Lolu i dr Ribara, koji se ilegalno prebacio iz Beograda, preko Zemuna za Zagreb, do sina, koji je iz Zagreba rukovodio pokretom u neoslobođenim krajevima.

Tu, na Mliništima, zatekao sam i grupu zagrebačkih glumaca. Oni su stigli pre Ribara i Krajačića.

U Vrhovnom štabu sam ostao do podne 28. septembra. Toga dana smo svi zajedno, prateći druga Tita, krenuli u Jajce. Da ćemo doći saznao sam još 26, posle dolaska na Mliništa. Tada sam poslao poruku u Jajce da se u vili bivšeg direktora tvornice karbida pripremi večera. Poslao sam i malu Titovu fotografiju. Vrhovni komandant mi ju je s posvetom dao na Cincaru. Poručio sam drugovima da tu fotografiju povećaju i da je stave iznad pročelja stola, u salonu gde pripreme večeru. Kako su onih dana iz zatvora stigle zamenjene neke drugarice Zagrepčanke, s kojima je bila i Marica Zastavniković Barunica, sav posao oko pripremanja »prijema« u direktorovoj vili poverio sam spretnoj Barunici. Ostalo mi je samo da se nadam da će, kad stignemo, sve biti kako treba.

Dve noći sam spavao pod šatorom na Mliništima. Druge večeri, mislim da je bila subota, saznao sam prezime našeg Vrhovnog komandanta. Dotad je za mene drug Tito bio – Rudi, Valter, Stari ili Tito, stari komunist, robijaš, radnik. Slutio sam da je iz Zagorja, ali nikad nisam ni pomislio da nekoga upitam kako se on stvarno zove. A one večeri, na Mliništima, to se dogodilo dok smo, čutljivi kao ribe, slušali vesti Radio-Moskve na srpskohrvatskom jeziku. U jednoj informaciji se govorilo o sinu jugoslovenskih partizana Žarku Brozu koji je ranjen u borbama pred Moskvom.

– Zar ponovo! – uzdahnio je naš Vrhovni komandant.

Mi smo ćutali. Kasnije, kad smo izašli na proplanak, Tito između Steve i mene, ispred dr Ribara, Lole i Rukavine, zamišljeno je rekao:

– Još nema ni osamnaest godina, a već druga rana...

Tako sam saznao da je drug Tito – Broz. A ime mu još nisam znao.

Sutradan, u nedelju popodne, u maloj koloni automobila, sa motociklistima ispred i iza kolone, krenuli smo u Jajce. U prvim kolima smo bili Tito, dr Ribar i ja. Stigli smo kad se već smračilo. Na desnoj obali Plive, na padini Ćusina, u četvrti Pijavice, ispred osamljene vile čekali su nas drugovi iz mog štaba i štabova brigada koje su oslobodile Jajce. U vili je sve bilo pripremljeno za večeru. U salonu sto, kao da smo u najluksuznijem bečkom hotelu. Srebrno posuđe, po tri tanjira, salvete uspravljene, a – što je izazvalo posebnu pažnju – na zidu velika slika druga Tita. Mislim da je to bila prva dvorana u kojoj je ovako svečano izvešena fotografija našeg Vrhovnog komandanta.

On se smejao:

— Košta, ti imaš buržuske navike!

Kako sam i sam bio svim ovim iznenađen, **branio** sam se:

— To je sve smesila drugarica Barunica!

Ona se diskretno smeškala:

— Rečeno mi je: prijem Vrhovnog komandanta, a ja bar znam što su prijemi...

Kad smo već bili pri kavi, upitao sam druga Tita bi li mogao naći vremena da izvrši smotru Prve krajiške brigade. On je već do tada stekao visoko mišljenje o borbenoj sposobnosti Krajišnika. Reče i tad, za stolom, nešto u tom smislu, a onda ustade:

— Košta predlaže da obiđemo Prvu krajišku!

To sam zaista želeo, ali nisam mislio da to učinimo odmah, u po noći. Pogledom sam dao znak komandantu Milinku Kušiću. Istrčao je kao tane. Prva je bila nedaleko, u onoj zgradi gde je 14 meseci kasnije, posle renoviranja, održano povesno zasedanje AVNOJ-a. Kad smo mi stigli, a činilo mi se kao da jurimo, brigada je već bila postrojena: oko hiljadu i dve stotine boraca u četvororedu između sadašnjeg Doma AVNOJ-a i Plivinih slapova.

Kušić je raportirao. Stroj smo obišli drug Tito i ja. Vrhovni komandant je samo nekoliko reči rekao Krajišnicima: čestitke za Jajce, zahvalnost za herojstvo, pohvalu za odanost narodnooslobodilačkoj borbi.